

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 94(477.43)"1941-1944"

ГОЛОКОСТ ТА ЙОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У МЕДЖИБІЗЬКОМУ РАЙОНІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Семенюк-Прибатень Анна Вікторівна,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0003-0520-5083

Хоптяр Юрій Анатолійович,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0001-5164-6395

У статті, опираючись на наявну архівну джерельну базу та праці дослідників, досліджуються місця гетто та розстрілів, встановлено періодизацію знищення євреїв, умови утримання їх у гетто, методи і масштаби проведення Голокосту, названо його організаторів та учасників, а також розглянуто процес встановлення та розслідування злочинів нацистів у Меджибізькому районі Кам'янець-Подільської області (тепер Хмельницький район, Хмельницької області). У дослідженні конкретизовано перебіг Голокосту під час нацистської окупації у Меджибізькому районі Кам'янець-Подільської області. Швидкий наступ нацистів у німецько-радянській війні (1941-1945) після 22 червня 1941 р. привів уже 7 липня до окупації Меджибожу. Для знищення єврейського населення, одразу з настанням окупації було утворено гетто. Часом розправи над мирним єврейським населенням нацистами було обрано періоди: липень 1941 (утворення гетто), 21 серпня-31 жовтня 1942 р., листопад 1942 р. та січень 1943 р. (розстріли євреїв). Місцем для тимчасового утримання євреїв було обрано центр Меджибожу: район базарної площі та прилеглий житловий квартал. У гетто зігнали майже всіх мешканців єврейської національності містечка та району. Гетто огородили колючим дротом, високими парканами, а місцеві поліцаї отримали наказ його охороняти. Спочатку євреям дозволялося покидати гетто на короткий термін для відвідин базару і купівлі продуктів харчування. З часом настала сувора заборона виходити за огорожу гетто, периметр якого контролював підрозділ поліцаїв. Усім хто приносив до огорожі їжу загрожувало суворе покарання – аж до розстрілу. У різний час у гетто знаходилося від кількох сотень євреїв до кількох тисяч. Особливістю меджибізького гетто, у забудованій частині, була наявність під будинками розгалужених підвалів, де вдавалося переховуватися певній кількості єврейства. У статті також визначено час, місце та методи Голокосту з меджибізького гетто. Місцем розстрілів виявилось урочище під місцевою назвою «Попове поле» (у 2-х км північно-західніше від Меджибожу, біля дороги до с. Русанівці). Методи винищення єврейського населення нам вдалось визначити на підставі документів Кам'янець-Подільської обласної та Меджибізької районної комісій із встановлення та розслідування злочинів нацистів, що у квітні 1944 р. розпочала роботу. Прослідковано процес розслідування нацистських злочинів Голокосту в ході якого встановлено організаторів та учасників злочинів. Для виявлення деталей злодіянь залучені спогади, як безпосередніх учасників, поліцаїв, так і жертв, яким вдалось врятуватися.

Ключові слова: визволення, гетто, євреї, злочини, комісія, насилля, окупаційна влада, окупована територія, режим терору.

Semeniuk-Prybaten Anna, Khoptiar Yurii. The Holocaust and its investigation in the Medzhybizh district of the Kamianets-Podilskyi region

The article, based on the existing archival source base and the works of researchers, examines the places of ghettos and executions, establishes the periodization of the extermination of Jews, the conditions of their detention in the ghetto, the methods and scales of the Holocaust, names its organizers and participants, and also considers the process of establishing and investigating crimes of the Nazis in Medzhybizh district of Kamianets-Podilskyi region (now Khmelnytskyi district, Khmelnytskyi region). The study details the course of the Holocaust during the Nazi occupation in the Medzhybizh district of the Kamianets-Podilskyi region. The rapid offensive of the Nazis in the German-Soviet war (1941-1945) after June 22, 1941, led to the occupation of Medzhybizh on July 7. To destroy the Jewish population, a ghetto was formed immediately after the occupation. The Nazis chose the following periods to massacre the peaceful Jewish population: July 1941 (formation of the ghetto), August 21-October 31, 1942, November 1942, and January 1943 (execution of Jews). The center of Medzhybizh was chosen as the place for the temporary detention of Jews: the area of the market square and the adjacent residential quarter. Almost all Jewish residents of the town and district were driven to the ghetto. The ghetto was surrounded by barbed wire and high fences, and the local police were ordered to guard it. At first, Jews were allowed to leave the ghetto for a short time to visit the bazaar and buy food. Over time, there was a strict ban on going beyond the fence of the ghetto, the perimeter of which was controlled by a police unit. Anyone who brought food to the fence faced severe punishment - up to execution. At different times, the ghetto housed from several hundred Jews to several thousand. A feature of the Medzhybizh ghetto, in the built-up part, was the presence of extensive basements under the houses, where a certain number of Jews managed to hide. The article also defines the time, place, and methods of the Medzhybizh ghetto Holocaust. The place of executions turned out to be a tract known locally as "Popove Pole" (2 km northwest of Medzhybizh, near the road to the village of Rusanivtsi). We managed to determine the methods of extermination of the Jewish population based on the documents of the Kamianets-Podilskyi regional and Medzhybizh district commissions for the establishment and investigation of Nazi crimes, which began work in April 1944. The process of investigating the Nazi crimes of the Holocaust was followed, during which the organizers and participants of the crimes were identified. To find out the details of the crimes, the memories of both the direct participants, the policemen, and the victims who managed to escape are involved.

Key words: liberation, ghetto, Jews, crimes, commission, violence, occupation power, occupied territory, the regime of terror.

Події Голокосту вважаються одним з найстрашніших злочинів в історії людства. Більшість європейських країн глибоко та всебічно висвітлили репресивну політику геноциду нацистів та колаборантів стосовно євреїв. У СРСР забороняли говорити про знищення євреїв, або ж приховували його фразою про вбивство "мільйонів мирних радянських громадян". Тому перед сучасними українськими істориками стоїть завдання об'єктивно показати процеси антисемітської злочинної політики гітлерівців. Особливо важливо висвітлити події на регіональному рівні, що дасть можливість відтворити загальну картину Голокосту в межах України. Дослідження теми щодо розслідування злочинів нацистів та колаборантів у Меджибізькому районі Кам'янець-Подільської області і буде сприяти цьому.

Для документування злочинів, вчинених гітлерівцями та встановлення збитків,

завданих ними населенню та промислово-му комплексу країни Указом Президії Верховної Ради СРСР 2 листопада 1942 р. було створено Надзвичайну комісію із встановлення і розслідування злочинів гітлерівських загарбників та їх спільників і вчинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам.

16 березня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) № 229 були створені республіканські, краєві та обласні комісії. На території України вони розпочали роботу після визволення областей від нацистів.

Кам'янець-Подільська обласна комісія із встановлення та розслідування злочинів гітлерівських загарбників і їх спільників та вчинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам роботу розпочала у квітні 1944 р. У складі

комісії тоді працювали: А.Устенко (голова), А.Ковбасюк (заступник голови); секретарі П.Хоптяр та Чауш; Г.Тонкочеев (секретар Кам'янець-Подільського обкому); В.Крикливий, Г.Липчинський, В.Руденко та Б.Шлик (члени комісії).

На районному рівні утворювалися аналогічні комісії із встановлення та розслідування злочинів гітлерівських загарбників. Так, у Меджибізькому районі подібна комісія розпочала роботу 4 червня 1944 р. у складі голови комісії Кілеса (голови виконкому Меджибізького району) та членів комісії Панаріна (начальник РВ НКВД), Захарчишена (представник районного наркомату), Сороки (заступника санстанції), Шашка (заступника райлікарні), Приданчука (священника). Меджибізька районна комісія провела розслідування злочинів окупаційного режиму в смт.Меджибіж [1, с.204-206].

Запропонована тема на мікрорівні не вивчалася, тому її актуальність у наш час, коли в Україні створюється суцільне історичне полотно без «білих плям», не викликає сумніву. Наше дослідження ґрунтується, як на архівних джерелах, почерпнутих у Державному архіві Хмельницької області, Галузевому державному архіві Служби Безпеки України, м.Хмельницького, низки збірників документів, так і на опублікованих працях ряду істориків.

По дотичній над цією проблемою працювали дослідники: В.Байдич [1], А.Вайнер [16], В.Васильєв [5; 7; 17], Т.Вронська [2], М.Горин [3], О.Завальнюк [1; 9], О.Круглов [4], О.Лисенко [17], Ю. Олійник [1], Р.Подкур [5], Т.Снайдер [6], А.Уманський [4], А.Хоптяр [12; 13], Ю. Хоптяр [12], В.Шнайдер [7], І.Щупак [4] та ін. Незважаючи на певну кількість публікацій, з даної проблеми на сьогодні відсутні роботи, які б комплексно розкрили її сутність.

Метою статті є, опираючись на наявну архівну джерельну базу та праці дослідників, виявити місця гетто та розстрілів, встановити періодизацію знищення євреїв, умови утримання їх у гетто, методи і масштаби проведення Голокосту, назвати його організаторів та учасників, розглянути процес встановлення та розслідування злочинів нацистів у Меджибізь-

кому районі Кам'янець-Подільської області (тепер Хмельницький район, Хмельницької області).

Із початком німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) і встановлення окупаційного режиму на території генеральної округи "Волинь-Поділля", крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупантів [8, с.12]. У зв'язку з цим, в генеральній окрузі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних одиниць (гебітів): Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинецький [9, с. 7-8].

У Меджибожі Летичівського гебіту німецькі загарбники 13 липня 1941 р. утворили органи окупаційної влади – комендатуру на чолі з комендантом Марковим Фріцом та жандармську управу яку очолив Штольцман Адольф, капрал команди СС. Йому допомагали члени команди СС Вайценгер, Малоб Фріц, Лист Фріц, Каха (комісар промисловості). Відділок місцевої поліції очолили місцеві зрадники – Печенка і Липко, яким підпорядковувалися поліцаї Бачинський Фелікс Владиславович, Гончар Серафим Григорович, Кондратюк Федір Микитович, Стаднік Василь Кирилович, Стукан Дем'ян Миколайович, Пантюхін Микола [1, с.204], Бойко Микола Олексійович, Горобець Никифор Федорович [17, с.218-220].

Руками цих фашистських посіпак гітлерівці здійснювали Голокост та інші злочини. Встановивши режим терору та репресій, фашисти страчували, перш за все, комуністів, військових, євреїв, а також тих, хто їх переховував. До 1941 р. у смт. Меджибожі проживало 2 347 євреїв (51,64 % населення містечка) [11, с.96].

З початком окупації нацисти спробували сіяти міжнаціональну ворожнечу для провокації місцевого населення до антисемітських акцій. Євреїв, як ворожу райху націю, за спеціальними розпорядженнями, відокремлювали від решти населення у резервації – гетто. Меджибізьке гетто, як і інші, утворилося за наказом генераль-

ного комісара генеральної округи "Волинь-Поділля" Шене, поплічника райкомісара Коха Еріха. З особливою жорстокістю відзначився окупаційний режим у ставленні до єврейського населення у Меджибізькому та інших районах [12, с.129-134]. На той час в містечку, після евакуації, його залишилося понад 1,5 тис. чол., а ті хто не встиг евакуюватися – потрапляли до гетто. У липні 1941 р. у Меджибожі, в центральний район містечка, на той час це була базарна площа з прилеглим житловим кварталом (нині це міський парк за адресою вулиць Замкової та Свято-Троїцької), було зігнано значну частину єврейського населення (близько 800 чол.) та утворено гетто, яке оточили високим парканом та колючим дротом [13, с.95-97]. Гетто постійно поповнювалося новими жертвами. Підхід до утворення гетто був класичним, як і інших районах – центр населеного пункту, огорожа, варта поліцаїв [12, с.129-130]. Утримували євреїв в гетто у кількох будинках, морили голодом, а хто відважувався покинути гетто і придбати продукти харчування на місцевому базарі, гітлерівці відловлювали, нещадно били і, навіть, розстрілювали. Особливістю розташування гетто була наявність значної кількості підвалів та погребів, де частина євреїв могли переховуватися [10, арк. 45]. Євреїв гетто примушували тяжко працювати в кар'єрі, на будівництві доріг, аеродрому тощо. Скупченість в гетто, виснажливі роботи, знущання, побиття, голод, тиф створювали нестерпні умови перебування та обумовлювали високу смертність. У січні 1942 р. гітлерівським керівництвом було наказано створювати при окремих зондеркомандах, що здійснювали масові розстріли євреїв, загони допоміжної поліції з місцевого населення, які мали діяти під контролем німецьких чиновників поліції безпеки (СД) [14, с.8-25].

14 квітня 1942 р. з меджибізького гетто було відібрано 220 чоловіків-євреїв для допоміжного супроводу німецької колони на фронт, після чого усі вони були розстріляні. Ще близько 100 молодих євреїв були відправлені до летицького концентраційного табору [15, арк.21].

Починаючи з серпня 1942 р., нацисти розпочали масове знищення євреїв меджибізького гетто, куди зганяли євреїв

зі всієї округи. Для цього євреїв групами по 100-200 чол. виводили за містечко у напрямку с.Русанівці на, так зване, «Попове поле» і там розстрілювали [10, арк. 46].

Меджибізькою районною комісією, за підтвердженнями даними свідків громадян Меджибожу Меліха Хави Берковича, Гуца Павла Миколайовича, Кучерука Йосипа, Гасис Лори Лейверовни, Багас Омел'яна Івановича та інших встановлено жахливі факти злочинів окупантів. Так, тільки з 21 серпня по 31 жовтня 1942 р. нацистськими варварами розстріляно 2 558 чол. меджибізького гетто. Після початку масових розстрілів у серпні вдалося врятуватися, переховуючись у підвалах гетто, близько 180 чол. Відповідно до матеріалів комісії, жертви нацистського терору були закопані в трьох яругах, розташованих в 2-х км північно-західніше від Меджибожу, біля дороги до с.Русанівці. При розкопках вказаних братських могил встановлено, що могили засипані землею 0,7 м, трупи лежать в 3-4 ряди, у більшості лицем до низу, як чоловіки, так і жінки і діти повністю роздягнені. Розстріл громадян проводився у голову (потилицю або у скроню). Окремі трупи мали пошкодження лопаток, що вказує на те, що громадян убивали в лежачому стані. Трупи грудних дітей знайдені в обіймах матерів [1, с. 204-205].

На злочини нацистів проливає світло свідчення поліцая, зокрема Бойко Миколи Олексійовича. В вересні місяці 1941 р. він добровільно поступив на службу в німецькі каральні органи на посаду поліцая смт.Меджибіж, де служив до березня 1944 р. Закінчив місячні курси поліцаїв і дав присягу на вірність служби німецьким властям. Будучи поліцаєм, Бойко виконував всі накази та розпорядження окупантів. У жовтні місяці 1942 р. разом з іншим поліцаєм затримував громадян єврейської національності і конвоював їх до місця розстрілу. Із табору гетто до місця розстрілу за участю Бойко були конвойовані біля 1 тис. євреїв. Осіб, які ховалися від розстрілу, Бойко розшукував і передавав у жандармерію. Так, в жовтні 1942 р. у льоху порожнього будинку він викрив 60-річну жінку Гасис і її дочку і Маню Бар з 4-ма малолітніми дітьми. Усіх

їх поліцай доставив у жандармерію, після чого всі вони були відправлені в гетто і пізніше розстріляні. Сам Бойко, з його слів, євреїв не розстрілював, а стояв на варті, метрів за 100 від місця розстрілу. На засіданні військового трибуналу військ УНКВС Кам'янець-Подільської області від 9 липня 1944 р. Бойко М.О. визнав себе винним і був «засуджений за ст.. 54-1 «а» КК УРСР до вищої міри покарання з конфіскацією майна». Вина засудженого підтверджувалася показами свідків: Гасіс Д.Д., Міліса Х.В., Васільєва І.Ю. та іншими [10, арк. 46].

Архівні матеріали ГДА СБ України у м.Хмельницькому вміщують свідчення ще одного зрадника, поліцай Горобця Никифора Федоровича, 1922 р.н., родом з Меджибожу. У листопаді 1942 р. усіх поліцаїв району зібрали для охорони меджибзького гетто, де було зібрано близько 800 чол. євреїв. Усіх євреїв гетто відвели до яру, що у двох кілометрах від Меджибожу на «Попове поле». По дорозі ніхто не намагався утекти, а одного чоловіка Горобець ударив прикладом гвинтівки, за те, що той вийшов з колони. Біля яру людей спочатку роздягали, після чого німецький кат проводив їх розстріл. Трупі людей скидали у яр, який, у свою чергу, засипали землею курсанти поліції. Одяг євреїв та їхні речі склали на одну купу, а поліцаї їх розбирали. У січні 1943 р. у поліції смт.Меджибожу Горобцю Н. видали нову форму і зарплату у 500 руб. Він виконував накази окупантів відносно охорони арештованих у гетто, до якого зігнали до 200 чол. До арештованих нікого не допускали для передачі одягу та харчів. Поліцаї часто вдавалися до побиття порушників. Усіх 200 євреїв гетто також методично розстріляли на «Поповому полі». Горобець Н. після розстрілу з речей узяв жовте жіноче пальто, яке пізніше стане речовим доказом. Його ж посилали наступного дня до місця розстрілу перевірити чи немає живих євреїв. Проте таких виявлено не було, тому поліцаям стріляти не довелося. Злочинну діяльність поліцай Горобця Н. засвідчила свідок тих подій, мешканка Меджибожу – Лебедь Марія Антонівна. Вона вказала, що у кінці грудня 1942 р. Горобець Н. особисто побив її чоловіка Стенітіфкі Моїсея Менделєйовича і поміс-

тив у гетто. Крім того поліцай після розстрілів у гетто ходив по хатах, заглядаючи у погребі, розшукуючи євреїв які намагалися переховуватися. Інший свідок Міліс підтверджував злочинну діяльність поліцай Горобця Н., неодноразові побиття ним мирних мешканців. І додав, що перед розстрілом йому (Мілісу) та ще 26 чол. вдалося утекти з гетто 21 серпня 1942 р. і переховуватися у погребях пустих будинків. Через кілька днів, 25 серпня окупаційна влада видала розпорядження, щодо втікачів, з запевненнями, що більше розстрілів не буде. Після цього євреї, чоловіки і жінки, вийшли зі схованок, яких налічувалося близько 180 чол. Усіх зібрали в одному місці під вартою поліцаїв і примусили працювати на важких роботах. На варті стояв і Горобець Н., який викликав арештовану Клару Вайзберг і наказав їй зняти одяг. Жінка відмовилася виконувати наказ поліцай, після чого Горобець Н. її побив. Після визволення Меджибожу свідок Міліс побачив на жінці Горобця Н. те саме жовте пальто, яке належало, як виявилось, розстріляній дружині Міліса [17, с. 220-225].

Серед безпосередніх організаторів, виконавців та учасників злодіянь представники гітлерівського командування: Розенберг А. (райхміністр), Кох Е. (райхкомісар), Шене (генеральний комісар генеральної округи "Волинь-Поділля"), Хаммер (окружний комісар), Маков Ф. (комендант), Штольцман А. (капрал команди СС), Вайценгер, Малоб Ф., Лист Ф. (члени команди СС), Каха та Егерс (комісари промисловості). Відділок місцевої поліції очолили місцеві зрадники – Печенка і Липко, яким підпорядковувалися поліцаї Бачинський Ф.В., Гончар С.Г., Кондратюк Ф.М., Стаднік В.К., Стукан Д. М., Пантюхін М. та інші. [1, с. 204].

Після закінчення війни до смт.Меджибіж повернулися всього два десятки єврейських сімей. У 1967 р. на місці розстрілів євреїв спорудили пам'ятник. На старому єврейському кладовищі збереглися могили засновника хасидизму Баал-Шем-Това (1698-1760) та його послідовника Гершеле Острополера (1757-1811) і інших [16, с. 15-33]. Тому і сьогодні Меджибіж залишається своєрідною Меккою для єврейства світу.

Таким чином, опираючись на наявну архівну джерельну базу та дослідників, можна стверджувати, що впродовж 1941-1943 рр. нацистська окупаційна влада у генеральній окрузі «Волинь-Поділля», у тому числі у Меджибізькому районі, проводила політику Голокосту. Місцем розстрілу стали три яруги по дорозі на с.Русанівці («Попове поле»), що знаходилося за межами містечка. Встановлено методи проведення Голокосту, які полягали у створенні гетто (липень 1941 р.), утриманні та накопиченні у ньому значної кількості євреїв від кількох сотень, до кількох тисяч. Починаючи з серпня 1942 р., нацисти розпочали масове знищення євреїв меджибізького гетто, куди зганяли євреїв зі всієї округи. Для цього євреїв групами по 100-200 чол. виводили за містечко у напрямку с.Русанівці на, так зване, «Попове поле» і там розстрілювали. Про масштаби Голокосту свідчить той факт, що тільки у серпні та жовтні 1942 р., нацистська окупаційна

адміністрація та місцева поліція знищили понад 2,5 тис. меджибізьких євреїв. Ще понад 1 тис. євреїв були розстріляні у листопаді 1942 р. та січні 1943 р. Загалом можна дійти висновку, що у Меджибізькому районі, за підрахунками авторів, впродовж 1942-1943 рр. нацистами було винищено фактично усе іудейське населення смт. Меджибіж понад 3,5 тис. осіб. Вижити вдалося лише мізерній кількості євреїв, яким вдалося дивом врятуватися шляхом переховування по льохах та горищах. У ході розслідування Голокосту у Меджибізькому районі встановлено, що усіх євреїв гетто відвели до яру, що у двох кілометрах від Меджибожу на «Попове поле». По дорозі ніхто не намагався утекти. Біля яру людей спочатку роздягали, після чого німецький кат проводив їх розстріл. Трупі людей скидали у яр, а курсанти поліції їх закопували.

Людство має враховувати уроки історії Голокосту, щоб уникнути повторення тих жахливих подій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.) : зб. документів. Хмельницький, 2015. 454 с.
2. Вронська Т.В., Лисенко О.Є., Чорний Р.В. Відповідальність за державні злочини у проєктах Кримінального кодексу СРСР (1946-1949). *Український історичний журнал*. 2012. №1. С. 121-133.
3. Горин М.П. Документи архіву Управління СБ України у Хмельницькій області, як джерело інформації про нацистську каторжну систему на території Кам'янець-Подільської області в 1941-1944 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. О.М.Завальнюка. Кам'янець-Подільський, 2010. С.321-330.
4. Круглов О.Й., Уманський А.І., Щупак І.Я. Холокост в Україні : монографія. Дніпро, 2016. 357 с.
5. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / авт.-уклад. В.Ю. Васильєв. Київ, 2018. 752 с.
6. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім : монографія. Київ, 2011. 448 с.
7. Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / авт.-уклад. В.Ю.Васильєв. Київ, 2020. 564 с.
8. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.) : зб. документів. Хмельницький, 2012. 320 с.
9. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944 : зб. документів. Кам'янець-Подільський, 2009. 576 с.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький. Ф.5. Оп. 1. Спр.25446. Арк.45-46.
11. 100 єврейських містечок України : історичний путівник. Вип.1. Єрусалим-Санкт-Петербург, 1997. 256с.
12. Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю., Хоптяр А.О. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення : монографія. Кам'янець-Подільський, 2022. 300 с.

13. Хоптяр А.Ю. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізм, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. №3. С.90-103.

14. Круглов О.Й. Без жалості і сумнівів. Документи про злочини оперативних груп і команд поліції безпеки та СД на тимчасово окупованій території СРСР у 1941-1944 рр. Ч.І. Дніпропетровськ, 2008. 226 с.

15. Державний архів Хмельницької області. Ф-Р-946, Оп.2, Спр.7, Арк.21.

16. Вайнер А. Записки про меджибізьке гетто. *Советиш гейм ланд*. 1981. №4. С. 15-33.

17. Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / авт.-уклад. В.Ю.Васильєв. Київ, 2022. 456 с.

REFERENCES:

1. Materialy Kamianets-Podilskoi oblasnoi komisii iz vstanovlennia i rozsliduvannia zlochyniv natsystiv v rehioni (1944-1945 rr.). (2015). *[Materials of the Kamianets-Podilskiy Regional Commission for the Establishment and Investigation of Nazi Crimes in the Region (1944-1945)]*. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A. Ed. [in Ukrainian].

2. Vronska T.V., Lysenko O.Ye., Chornyi R.V (2012) *Vidpovidalnist za derzhavni zlochyny u proektah Kryminalnoho kodeksy SRSR (1946-1949)*. *[Responsibility for state crimes in drafts of the Criminal Code of the USSR (1946-1949)]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Horyn M.P. (2010) *Dokumenty arhivy Upravlinnia SB Ukrainy v Hmelnytskyi oblasti, yak dzherelo informatsii pro natsytsku katorzhny systemy na terytorii Kamianets-Podilskoi oblasti v 1941-1944 rr.* *[Documents of the archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Khmelnytskyi region as a source of information about the Nazi penal system in the territory of Kamianets-Podilskiy region in 1941-1944]*. Kamianets-Podilskiy: Aksioma [in Ukrainian].

4. Kruhlov O.Y., Umanskyi A.I., Shchupak I.Ya. (2018) *Holokost v Ukraini [Holocaust in Ukraine]*. Dnipro: PP "Lira LTD" [in Ukrainian].

5. Nasytstvo nad tsyvilnym naseleнням Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941-1944. (2018) *[Violence against the civilian population of Ukraine. Documents of Special Services]*. Kyiv: V. Zakharenko Ed. [in Ukrainian].

6. Snaider T. (2011) *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalynym [Bloody lands: Europe between Hitler and Stalin]*. Yerusalym – Sankt-Peterburh: "Ezro" [in Ukrainian].

7. Nasytstvo nad tsyvilnym naseleнням. Vinnytska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941-1944. (2020) *[Violence against the civilian population. Vinnytsia region. Documents of State Security Agencies]*. Kyiv: V. Zakharenko Ed. [in Ukrainian].

8. Natsytskyi okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi "Volyn-Podillia" (1941-1944 rr.) (2012). *[The Nazi occupation regime in the general district of "Volyn-Podillia" (1941-1944)]*. Khmelnytskyi: Poligrafist-2 [in Ukrainian].

9. Natsytskyi okupatsiinyi rezhym na Khmelnytsyni. 1941-1944 rr. (2009). *[The Nazi occupation regime in Khmelnytskyi region. 1941-1944]*. Kamianets-Podilskiy: Oium [in Ukrainian].

10. Haluzevyi derzhavnyi arhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Khmelnytskyi *[Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. Khmelnytskyi]*. F. 5. Op. 1. Spr. 25446. Ark. 45-46 [in Ukrainian].

11. 100 yevreiskyh mistechok Ukrainy. Istorychnyi putivnyk. (1997). *[100 Jewish towns in Ukraine. Historical guide]*. Yerusalym – Sankt-Peterburh: "Ezro" [in Ukrainian].

12. Hoptiar Yu.A., Hoptiar A.Yu., Hoptiar A.O. (2022). *Yarmolynychyna vid naidavnishyh chasiv do siohodennia [Yarmolynychyna region from the earliest times to the present]*. Kamianets-Podilskiy: Zvoleiko D.H. Ed. [in Ukrainian].

13. Hoptiar A.Yu. (2020). Holokost u Kamianets-Podilskiy oblasti: hronohia, mehanizm, metody vynyshchennia yevreiskoho naseleння (lypen 1941- sichen 1943 rr.) *[Holocaust in Kamianets-Podilskiy region: chronology, mechanism, methods of extermination of the Jewish population (July 1941 - January 1943)]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, 90-103 [in Ukrainian].

14. Kruhlov O.Y. (2008). *Bez zhalosti i sumniviv. Dokumenty pro zlochyny operatyvnyh hrup i komand politsii bezpeky ta SD na tymchasovo okupovanii terytorii SRSR u 1941-1944 rr.* [Without pity and doubts. Documents on the crimes of operational groups and teams of the security police and SD in the temporarily occupied territory of the USSR in 1941-1944]. Dnipropetrovsk: Center "Tkuma" [in Ukrainian].
15. Derzhavnuy arhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytskyi region]. F-R-946, Op. 2, Spr. 7, Ark. 21 [in Ukrainian].
16. Vainer A. (1981). *Zapysky pro medzhybizhske hetto.* [Notes on the Medzhibiz ghetto]. Sovetish geim land [in Ukrainian].
17. *Nasytstvo nad tsyvilnym naselenniam. Khmelnytska oblast. Dokumanty orhaniv derzh-bezpeky. 1941-1944.* (2022). [Violence against the civilian population. Khmelnytskyi region. Documents of State Security Agencies]. Kyiv: V. Zaharenko Ed. [in Ukrainian].